

11. Очерки по истории европейского театра / Под ред. А.А. Гвоздева и А.А. Смирнова. – Петербург, 1923.
12. Могильницкий Б.Г. История на переломе. Некоторые тенденции развития современной исторической мысли. – Режим доступу до статті: www.history.vuzlib.net/book_o004_page_5.html.
13. Аникст А.А. Творчество Шекспира. – М., 1963.
14. Аникст А.А. Театр эпохи Шекспира. – М., 1965.
15. Гутнова Е.В. Историография истории средних веков (середина XIX в. – 1917 г.). – М., 1974.
16. Неретина С. Парадигмы исторического сознания в России начала века. – Режим доступу до статті: www.ihst.ru/projects/sohist/papers/phil/1993/3/154-186.pdf
17. Микеладзе Н.Э. О чем трубят театральные трубы? (Публичный театр как среда и средство коммуникации века Шекспира) / Шекспировские чтения 2004. – М., 2006.
18. Мюллер В.К. Драма и театр эпохи Шекспира. – Л., 1925.
19. Дмитрова Л. З історії всесвітнього театру. – Л., 1929.

Зубик Н. А. Отечественная историография конца XIX – начала XX в. о специфике развития английского театра эпохи Возрождения

В статье осуществляется анализ специфики развития отечественных школ медиевистов конца XIX – начала XX в. по проблемам истории английского театра эпохи Возрождения и оценка значения работ этих ученых для дальнейшего развития исследований по истории средневековья и раннего нового времени.

Ключевые слова: политическая культура, эпоха Возрождения, королевская власть, английский театр, Реформация, пьеса, зрелище, процессия, спектакль, военный парад.

Zubik N. O. The domestic historiography (the end 19th century at the beginning 20th century) about specificity of development of English theatre of Renaissance

The article analyses the specificity of national schools of Medieval Studies development in the end of XIX – early XX century from the problems of English Renaissance theatre history. The role of these scientists' works in further development of Medieval Studies and early Modern Studies has been defined.

Keywords: political culture, Renaissance, royal power, English theatre, Reformation, play, spectacle, procession, performance, military parade.

УДК 94(477)“19”

Б. С. Павловський

ЮХИМ ПАВЛОВСЬКИЙ: ЙОГО ТА НАШ ЧАС (СЛІДАМИ НОТАТОК “СПОСТЕРЕЖЕННЯ ТА ВРАЖЕННЯ ЗЕМСЬКОГО СТАТИСТИКА”)

У своїх нотатках Юхим Павловський порушив проблеми міжнаціональних стосунків сторічної давнини, земельних володінь, школи і шкільної освіти в Російській імперії для українців. Охарактеризовані умови життя, рівень і характер освіти, етнічний склад населення, національне питання важливі для порівняння із станом цих проблем в умовах сучасної України. У статті розглядається позиція інтелігенції за умови відсутньої державної етнополітики по відношенню до національних меншин.

Ключові слова: Юхим Павловський, спогади, інтелігенція, етнополітика, національні меншини

Про життєвий шлях Юхима Павловського досить детально, звичайно в рамках можливостей існуючих джерел, вже написано журналістом Миколою Чабаном [29; 30; 31]. Юхим Павловський належав до тієї нової генерації українських інтелігентів, про яку писав потім Д. Дорошенко [9]: “Наприкінці XIX ст. виступає на громадську арену нове покоління українців, вихованих в поняттях і поглядах безкомпромісного українського націоналізму на широкій європейській основі, людей, що вже не задовольнялись самою культурною діяльністю, а хотіли добути для українського народу всю повноту національних і політичних прав, йдучи поруч із всеросійським рухом, але своїм окремим шляхом у рамках власних організацій” [48, с.546].

А що ж таке інтелігенція? В “Новому словнику української мови” йдеться наступне: “Це люди розумової праці, що мають спеціальні знання з різних галузей науки й культури” [18, с.194]. Або інше визначення: “Це соціальний прошарок, що складається з осіб, професійно зайнятих розумовою працею” [19, с.15].

Юхим Арсенійович, як неможна краще, вписується в обидва ці визначення: він – людина “розумової праці”, “має спеціальні знання”; він – і “людина, професійно зайнята розумовою працею”.

Відомий англійський вчений Е. Сміт у своїй монографії “Націоналізм у двадцятому сторіччі” відзначає: “Частина інтелігенції виростає від енергійних протестів та абстрактних інтелектуальних ідеалів до розуміння історичної спільності – нації” [6, с.88]. Ці слова немов навмисно присвячені моєму дідові: у нього і “енергійні протести”, і “інтелектуальні ідеали”, пов’язані зі своєю нацією та її потребами в той конкретно історичний період.

Яка ж конкретна обстановка передувала напису цих нотаток мого діда? У 1899р. в Харкові гурток українських студентів на чолі з Д. Антоновичем заснував Революційну партію (РУП), яка з самого початку

висунула гасло самостійної України. Ця партія, членами якої були представники студентства та молодії української інтелігенції, налаштувала випуск революційної літератури в Чернівцях та у Львові [8, с.546].

Потім почали з'являтися і інші українські політичні партії. Ось у такій атмосфері і формувалась національна самосвідомість мого діда, формувались його особисті якості: глибока любов до України та її народу; національна гордість, гордість тим, що він – українець; національна гідність. Відомий український культуролог С. Кримський висунув концепцію: "Дім – Поле – Храм". "Дім" означає "святе довкілля буття людини, в якому вона (як хазяїн оселі) може посідати чільне місце". "Дім", відмічає цей вчений, характеризує антропологічне життя від родини до всієї нації. "Поле" знаменує "життєвий топос людності"; "загальний знаменник походження етносу".

Нарешті, "Храм" пов'язаний із святинами того чи іншого народу. Україна-Русь висунула ідеологію святої землі – "Другого Ієрусалиму" [14, с.139]. Якщо проаналізувати погляди діда, то вони відповідають найважливішим рисам концепції, що ми розглядали вище.

Високо цінуючи традиції та звичаї свого народу, разом з тим Юхим Арсенійович ніколи не допускав яких би то не було безповажних випадів по відношенню до інших народів, перед усім, до російського. Слово "москаль" він використовував тому, що воно в той час було звичайним, уживаним словом, не вкладаючи в нього якого-небудь вразливого змісту.

Але, якщо Юхим Арсенійович в той час, будучи висококультурним та високоморальним інтелігентом, не вкладав такого змісту, то сьогодні знаходяться такі політики і професори, які вже досить глибоко занурилися у вир ксенофобії та антисемітизму. Так, восени 2004 р., під час виборчої кампанії, народний депутат О. Тягнибок, виступаючи перед своїми виборцями, сказав: "Ми боролись з москалями, боролись з німцями, боролись з жидвою та іншою нечистю, яка хотіла забрати в нас нашу українську державу" [13].

У травні 2005 р. з'явився "Лист 100" під такою назвою: "Яка нацменшина в Україні має найбільшу кількість етнічних організацій? З якою метою? Хто зацікавлений у знищенні титульної нації в Україні? Припинити злочинні дії організованого єврейства в Україні!" [15].

І ось у цих умовах академік, лауреат Державної премії України І. Трахтенберг питає: "Чому рішуче і на повну силу не виразить обурення і протест, поклик до розуму та відповідальності перед Україною, яку чорнять ксенофобські дії, наша інтелектуальна еліта?" [27]. Дійсно, чому? Юхим Арсенійович, будучи високо толерантною і принциповою людиною, в такій ситуації не став би мовчати.

Якщо ще перераховувати людські якості діда, то необхідно указати і на такі, як висока моральність, виключна допитливість і тонка спостережливність. Саме ці якості Юхима Арсенійовича і дозволили з'явитися на світ його відомим нотаткам, що були вперше опубліковані в 1902 р. у Львові в XVII томі "Літературно-наукового вісника". Звідки ж у нього взявся матеріал для цих нотаток, що вийшли у 1902 р.? Йому тоді вже було 30 років. Він був сином священика та вчився у духовному училищі та духовній семінарії. Однак, Юхим Арсенійович на захотів йти стопами батька. Вочевидь, причиною тому була ситуація, про яку я казав раніше – підйом національної самосвідомості українського народу, зріст громадянсько-політичної активності представників молодії української інтелігенції. Юхим Арсенійович, проїхав половину Російської імперії, поступив до Томського університету на медичний факультет. Однак, пише він сам, "розрух студентського життя примусив мене мимоволі виїхати з Томська, лишити запустілу alma mater, мене вислано до Катеринослава, де я, пропрацювавши трохи в місцевій газеті, здобув собі сталу посаду в статистичній бюрі земської губерніяльної управи" [23, с.226].

Одним словом, до того часу, як мій дід сів за свої нотатки, він вже мав певний життєвий досвід, здійснив далеку подорож до Сибіру, зустрічався з багатьма людьми, багато побачив і, таким чином, міг вже щось із чимось порівняти і робити якісь висновки для себе. Тим більше, як я уже казав, у нього були сильні розвинені допитливість та чіткий погляд, що проникає в глибину побаченого.

Як же склалося подальше життя діда, після публікації нотаток? Перед усім, він став активним членом товариства "Просвіти", вибирався в склад ради цього товариства. Продовжував займатися публіцистичною діяльністю. Ним були написані такі статті як: "Спомини про Лесю Українку та її похорон", "Лекції В. Жаботинського про національне питання", "П.М. Мілюков про українську справу", а також низка статей, присвячених українському театру. Всі ці статті були опубліковані під псевдонімом Гордія Палецького.

Тематика статей діда свідчить про те, що у центрі його інтересів була доля його народу, можливість останнього бути вільним. Ще у XVII ст. французький інженер Г. Боплан, відвідавши Україну, писав в подальшому про те, що "українці над усе цінують волю, без якої жити не можуть" [17, с.235]. Більш за все цінував свободу і Юхим Арсенійович. До речі, у гімні сучасної незалежної України говориться:

*Душу й тіло ми положим
За нашу свободу
І покажем, що ми, браття,
Козацького роду.*

Ось ця обставина, що Юхим Арсенійович був готовий душу і тіло свої положити за свободу, дуже не сподобалось органам радянської влади. Його двічі було заарештовано – у 1929 та у 1938 рр. В першому випадку була адміністративна висилка як "соціально небезпечного елемента", так було сказано у постанові прокуратури Дніпропетровського округу від 28.01.1930. В другому випадку був Карагандинський табір для політ'язнів, з якого дід повернувся в 1947 р.

А зараз зупинимось на деяких проблемах, що були підняті Юхимом Арсенійовичем у своїх нотатках. При чому зміст цих нотаток ми будемо розглядати на фоні того, як ці проблеми звучать сьогодні, після “помаранчевої революції”. У всякому випадку, будемо цього намагатися.

Відносини між німцями та українцями повіту. Юхим Арсенійович у складі земської експедиції приїхав до Олександрівського повіту, “Се осередок славетного Запорожжя з батьком Великим Лугом” [23, с.226], – пише він, з любов’ю і великою пошаною до історії свого краю. До речі, вже указаний мною С. Кримський відмічає, що в українській історії, житті українців події, що відбувалися дуже швидко трансформувалися в легенди. Так, не пройшло і півстоліття, як запорожці після знищення Січі перетворилися в свідомості українського народу в істинно легендарні персонажі [14, с.144].

Що ж із себе представляв в демографічному плані цей край – Катеринославщина і Олександрівський? Приводимо наступну таблицю [3, с.134].

**Етнічний склад (структура) населення Катеринославської губернії
(за даними перепису 1897 р.)**

№	Етноси	Катеринославська		в т.ч. Олександрівський повіт
		абс.	в %	
1	Українці	1456036	68,9	224122
2	Росіяни	344974	17,3	15445
3	Євреї	99152	4,7	13886
4	Німці	81039	3,2	14014
5	Греки	48740	2,3	45
6	Татари	17253	0,8	128
7	Білоруси	14052	0,7	3353
8	Поляки	12365	0,6	293
9	Молдавани	9175	0,4	2
10	Турки	5555	0,3	14
	Інші	5060	0,2	376

Цікаво, що у Олександрівському повіті росіян, євреїв і німців була відносно однакова кількість. В повіті розкинулися великі села, здебільшого українські, а поміж ними були розкидані хутори багатих селян і німців-колоністів, які викупили більшу частину землі цього повіту. Доволі яскраво в нотатках діда виписаний характер відносин між українцями і німцями [4]: “Поміж Німцем-дукою і українцем, не лише наймитом, а й самостійним господарем, існують відносини подібні відносин, хоч би, наприклад, транс-вальського Бура і Кафра” [23, с.226].

Кожен німецький колоніст мав не менш ніж 30 десятин землі, а то й більше. Багато хто з них, купивши землю, жили в хуторах. У своїх нотатках Юхим Арсенійович приводить таку розмову х селянами:

“Чого воно так, – питали мене селяне, – що Німець завжди сидить мов на карті, а ми копірсаємо горби глинища? Їм, Німцям, скрізь можна купити землі, а нам годі й балакати про це?!”

Від того, що вони раніш дізналися, який смак у землі, та й позахоплювали кращі місця, – відповідав я. – Поки ви діло розмакали, а земель уже й нема, або хоч і є, та дорого – не купишся, коштів не вистача. А тут нелад у громаді.

Еге... так воно так, – згоджувалися селяне. – Німецька волость, хоч, наприклад, Пришибська Таврійської губернії, молодим хазяїнам, яким у старій громаді не вистача земель, купує землю на стороні, наділяє кожного молодого господаря грунтами, а він повинен виплачувати кожен рік по частині кошт своєї власності, а за ці гроші купується земля другому безземельному. Дякуючи такій розумній організації не диво буде, як Німці скуплять весь південь нашої України” [23, с.227].

Що-що, а вмів Юхим Арсенійович розмовляти х селянами, умів викликати їх на відверту розмову, умів переконати їх у чомусь. Так, коли селяни запитали у нього, як живеться нашим переселенцям у Сибіру, він порадив їм познайомитися з драмою Карпенка-Карого “Понад Дніпром” і одразу ж за їх проханням прочитав їм цю драму.

Українська школа по-російськи. Свій питливий погляд Юхим Арсенійович направив і на те, що із себе представляли, по суті, українські школи. Сучасний вчений, що вивчає цю проблему І.В. Захарєва пише: “Одним із заходів “внутрішнього наступу” царського уряду на народну школу було не лише позбавлення наочності навчання, вилучення з обігу підручників передових педагогів, витіснення української мови зі школи, відволікання її від виконання загальноосвітніх завдань” [9, с.73].

Із усього цього списку негативних моментів у діяльності народних шкіл тих років Юхим Арсенійович виділив головне – те, що навчання велося не рідною українською мовою. Один із думаючих селян, з яким він спілкувався, казав: “Як би у нас по школам учили по нашому, було б те, що наука далеко хуткіш пішла б, часу менш на неї гаяли б: замість 5 або 4 зим, наша дівтора ходила б дві-три зими до школи і далеко більше б тямала... Ось узяти хоча б мою дівчинку, ходє до школи другу зиму, а що вона знає?... Учителє каже їй: прочитай та розкажи, про що пишеться, а воно сердешне не розуміючи книжної мови сидить цілісіньку ніч, поки здебільшого вивчить на пам’ять... Яка це наука?!... Це справжня мука!...”

Далі, вже сам Юхим Арсенійович пояснював, чому склалося таке становище. Після чого той же селянин сказав: "В тім, що наш народ не має й досі своєї школи, винні трохи й самі тим, що соромимося балакати по-своєму, навертаючи язик на балачку московську. Через те й само правительство поклада у своїх думках, що хохли от незабаром усі забалакають по московському, то на який біс їм та школа, про яку так дбають наші вчені люди та пишуть про це по газетах" [23, с.228].

Слід сказати, що це становище – про необхідність навчання дітей своєю, рідною мовою актуально і у сьогодиншній обстановці – адже в Україні мешкають, крім титульної нації, ще й росіяни, євреї, татари, болгари... Минуло вже майже 18 років незалежності України, але до цього часу ще не прийнята Концепція державної етнополітики, згідно до якої будувалася б політика держави по відношенню до національних меншин. "Важливою характеристикою сучасної ситуації в світі та Європі, – відмічає співробітник Інституту демократії ім. Пилипа Орлика Н. Беліцер, – стає зростаюча увага до надійного гарантування прав меншин, уявлення про культурне й мовне різноманіття як основоположну цінність, що має компенсувати виклики процесу глобалізації" [2].

Про національну самосвідомість селян. Коли мова іде про національну самосвідомість того чи іншого етносу, то під цим, в першу чергу, мається на увазі те, наскільки цей етнос усвідомлює себе як народ, наскільки у нього розвинені почуття гордості і гідності, наскільки у решті решт, у цього етносу сформована готовність постояти за себе. Якщо говорити про сьогодиншній день, то почуття гордості і гідності особливо виявилось під час т.з. "помаранчевої революції" [24]. С. Грабовський, один із авторів багатьох статей про цю революцію, запитує: "Що ж відбувається на наших очах? Це революція чи еволюція? Ідеться про докорінний злам чинної структури влади чи про компроміс із її певними представниками? Де житимуть українські громадяни після завершення "помаранчевого вибуху" – у справді новій чи лише перефарбованій у нові кольори старій країні?" [7, с.71].

Нажаль, другий варіант, напевне, виявиться більш прогнозованим, не дивлячись на надоптимістичні переконання представників нової влади. В цьому плані Л. Капельюшний глибоко правий, коли пише: "Добре відомо, що до пекла дорога мощена добрими намірами. До раю ж – виконанням добрих намірів і моральними чеснотами. Леді Ю. з притаманним їй максималізмом заявила: від нас чекають див і ми ці дива звершимо" [10, с.74]. Смілива, звичайно, заява, але поживемо – побачимо...

Повернемося все ж до основного предмету нашого коментарю – до нотаток Юхима Арсенійовича. Маючи на увазі початок ХХ століття, слід особливо виділити наступне місце з його нотаток: "Мої розповідання про знайомих мені селян на декого з читачів зроблять може враження високого розвитку національної самосвідомості, якої не можна сподіватися від простих селян, глибокого зміцнення (в одиницях) переконання про потребу свого власного життя, як окремої нації" [23, с.229].

Однак, пише в своїх нотатках Юхим Арсенійович, такий рівень національної самосвідомості був притаманний тоді лише багатим селянам. "Де заможність там і освіта" [23, с.229], – відмічає він. І то не всім багатим селянам притаманний такий рівень національної самосвідомості. "Більшість же письменних українців наполягає на те, – з сумнівом відмічає автор нотаток, – щоб якомога хуткіш витравити в собі те, що нагадує йому своє походження і зробитися "благородним", тобто Москалем по мові; багато таких, – продовжує він, – що соромляться за вас, коли почнете балакати з ним по українські, або глузують із ваших виразів" [23, с.229].

Взагалі питання про самосвідомість і інтереси українського селянства не таке вже й просте. Не дарма один із сучасних вчених, Ю.П. Присяжнюк, назвав свою статтю таким чином: "Малоросійський традиціоналізм" другої половини ХІХ – початку ХХ ст.: анархізм епохи чи імператив селянського "серця"? В статті цього автора говориться: "У своїй "картині світу" пересічний селянин зберігав прадідівські економічні, соціальні та психологічні першооснови аж до революційних потрясінь 1917 року" [25, с.48].

Напевне, ось ці "прадідівські першооснови" і відтіснили дещо в сторону питання, пов'язані із національною самосвідомістю: на перший план все ж висуvalись питання життєво-побутового характеру.

Разом з тим і сьогодні питання формування національної самосвідомості є актуальними. Адже і сьогодні продовжуються нескінченні розмови про зміст сучасної національної ідеї, про її розуміння та її скерованість. Ці питання хвилювали Юхима Арсенійовича сто років тому, хвилюють вони – ці питання нас і сьогодні. О. Бачан, підійшовши до їх розглядання з наукових позицій, пише: "Україна, яка визволилася із-під Російської імперії – цивілізації (східнохристиянської цивілізації) і не увійшла до структур єдиної Європи (західнохристиянської цивілізації), мала б зосередитися на пошукові вектора свого геополітично-цивілізаційного розвитку" [1, с.93].

Багато наших сучасних політиків в пошуках цього самого вектора та в угоду своїм кон'юнктурним та кар'єристським цілям висувають гасла: "Скоріше у Європу" і "геть від Росії", тобто гасла проєвропейського (читай: проамериканського) і антиросійського характеру. Входити до європейських структур, звичайно, потрібно, але до цього треба добре підготуватися – прорахувати: що ми знайдемо, а що втратимо і т.д. Це по-перше, а по-друге, з Росією ми багато років знаходилися у складі однієї держави, побудувалося багато особистих зв'язків, що не можна не урахувувати. Відкидаючи які би то ні були імперські наміри з сторони Росії, у той же час треба добиватися встановлення з нею здорових добросусідських відносин, відповідаючи, нашим національним інтересам. Саме така політика і буде сприяти формуванню у нас нормальної, а не перекошеної національної самосвідомості.

Мудрий мій дід писав, що не мало було таких грамотних українців, які соромилися розмовляти своєю рідною мовою і намагалися " зробитися "благородним", тобто Москалем по мові". А зараз навпаки: не мало

таких “принципових” (а по суті, малокультурних) українців, які навіть розмовляючи з росіянином не бажають перейти на “російську мову”.

Олександрівськ на початку XX століття. Про сам Олександрівськ в нотатках Юхима Арсенійовича сказано буквально наступне: “На лівому березі Дніпра понад Великим Лугом проти Хортиці розкинулося місто, яке перед десятима літами було ще тільки містечком, але дякуючи економічному розвою краю та залізниці, почалось обстоюватись та розростатись” [23, с.230].

Автор нотаток правий: Олександрівськ на рубежі століть стрімко “облаштовувався і розвивався”: якщо в 1879 р. в місті діяло 96 торгово-промислових закладів, то через 20 років у 1899 р. їх було вже 338 або у 3,5 рази більше. Із них було 306 торгових закладів з обігом 5,8 млн. руб. І 32 промислових з обігом 1,3 млн. руб. [20, с.31]

Населення Олександрівська, за даними перепису 1897р., складало 18849 чол., в тому числі 8,1 тис. українців (43,1%), євреїв – 5,2 тис. (27,6%), росіян – 4,7 тис. (25,0%). [21, с.1,85].

Як же змінився національний склад населення нашої області з часів Юхима Арсенійовича, тобто майже за сто років? За даними Загальноукраїнського перепису населення 2001 року на території області жили представники більш ніж 130 національностей, у тому числі: 70,8% українців, 24,7 – росіян, 1,4 – болгар, 0,7 – білорусів, 0,3 – татар, 0,2% євреїв і т.д. [26].

Досить цікавими є дані про мовний склад населення області, які ми приводимо нижче:

	Вважають своєю мовою (%):			
	Мова своєї національності	Українська	Російська	Інша мова
Українці	68,8	-	30,9	0,3
Росіяни	95,3	4,4	-	0,3
Болгари	31,8	6,1	61,8	0,3
Білоруси	15,9	12,5	71,0	0,6
Татари	36,7	4,8	57,2	1,3
Євреї	2,3	7,2	89,9	0,6
Німці	6,2	13,3	80,3	0,2
Грузини	30,6	5,6	62,6	1,2

Таким чином, українську мову вважають своєю рідною мовою 50,2% населення області, російську мову – 48,2%. В цілому по Україні ці цифри виглядають відповідно – 67,5 і 20,6% [12].

Те, що в Україні багато людей вважають своєю мовою російську, склалося історично і щоб 30,9% українців області вважали своєю рідною мовою не російську, а мову своєї національності, для цього необхідний і час, і велика кропітка робота, зовсім не адміністративного характеру – закрити одні школи, відкрити інші. Наприклад, в 16 областях заходу і центру України сьогодні навчається російською мовою лише 2,5% школярів. В Києві із 452 шкіл на сьогоднішній день залишилося тільки 6 російських шкіл. Напевне, правий відомий політолог В. Малинкович, коли пише: “Заради досягнення взаєморозуміння між українськими громадянами, що розмовляють різними мовами, заради миру і благополуччя в нашій оселі треба як найскоріше прийняти новий закон, заснований на принципах Європейської партії” [16].

Але повернемося до часу написання Юхимом Арсенійовичем своїх нотаток.

Приведемо відомості про кількість жителів м. Олександрівська і Олександрійського повіту станом за 1904 рік [32, арк.143].

Найменування жителів	м. Олександрівськ		повіт		Всього у місті та повіті	
	чол.	жін.	чол.	жін.	чол.	жін.
1. Дворян:	229	189	295	294	524	483
потомствених особистих	229	209	64	70	293	279
2. Духовенства:						
православного	13	16	437	406	450	422
меноніцького	—	—	1	3	1	3
католицького	—	—	—	—	—	—
лютеранського	—	—	1	1	1	1
єврейського	4	10	24	33	28	43
магометанського	—	—	—	—	—	—
3. Міських жителів:						
Почесних громадян:						
потомствених	141	69	215	216	356	285
особистих	84	109	89	86	173	195
купців	218	233	332	333	550	566
міщан	9633	8897	4721	3913	14354	12810
4. Сільських станів:						
селян	3748	3540	131998	122308	135746	125818

колоністів	103	130	5637	5368	5740	5498
євреїв-землевласників	60	61	3864	3027	3924	3088
5. Військ:						
запасних нижчих чинів	626	—	6383	—	7009	—
решти нижніх чинів	317	—	3414	—	3731	—
солдатських дружин та дітей	170	817	6099	9276	6269	10093
6. Іноземців	165	121	494	479	659	600
Всього	15740	14371	164068	145813	179808	160184

На цей час в місті було: 5 парових вальцьових млинів, що належали: Мознайму, Щедровичу, Крану, Сандомирському і Міхельсону (4 євреї та 1 менонит); 4 чавунно-ливарних заводи, що належали: прусько-піданому Бадовському, великобританському підданому Мензису і Ко, євреям Кошіним і росіянину Мовчановському; йому ж, Мовчановському; належав і лісопильний завод; дві лісні пристані також Мовчановському та Прищепі (обидва росіяни); 12 цегляних заводів (всі власники росіяни); значна кількість майстерень, що виготовляли брички, плуги, віялки, сіялки і т.д. (власники своєю більшістю росіяни) [6, с.237]. Як видно з цього переліку, українців серед власників цих промислових підприємств не було.

Будучи інтелігентом, Юхим Арсенійович швидко розібрався в тому, що з себе представляла українська інтелігенція міста, більшість якої була членами Петербургської спілки з розповсюдження корисних книг поміж українцями.

Приємною несподіваністю для діда було те, що він на одному з цвинтарів міста знайшов могилу "останнього кошового Задунайської Січі, козака Платніровського куреня, генерал-майора Осипа Михайловича Гладкого" (так було вибито золотими літерами на постаменті пам'ятника поряд із гранітним хрестом). А внизу, на мармуровій дошці, були висічені слова із поеми Т.Г. Шевченка "Б'ють пороги" українською мовою до слова "верніться!..." "Дивно, – пише Юхим Арсенійович – на пам'ятнику Котляревському уряд заборонив вибити: "Рідний край першому народному поетові Івану Петровичу Котляревському", тобі як тут вибита трохи не вся поема?!..." [23, с.232].

Школа Олександрівського повіту. Що особливо вразило в цьому повіті Юхима Арсенійовича, так це велика кількість шкіл: "Де лише 100-50 хат, – пише він в своїх нотатках, – там і будинок земської школи, є села з трьома й більш школами; гарні цеглові будинки з помешканням задля учителів, бібліотекою підручників для педагогічної праці учителя ... Вам здається, що заїхали як не в Швецію, то напевно в Чехію" [23, с.230].

Але таке благополуччя на ниві просвіти було лише зовнішнім. Насправді ми зіштовхнулися з такою картиною, яка свідчила, навпаки, про протилежне: лише небагато із зарахованих до цієї школи її закінчували. А причина тут одна. В нотатках діда говориться: "Перед нами чоловік, що його просто послали в школу, де засадили за буквар, а потім за "Родное слово", в якому він не знайшов нічого рідного, крім чужого, – він малюнків і то не розумів: на хату (избу), що будували Москалі, казав: засік, що було й зо мною; в сім ріднім (!) слові він ні одного слова добре нерозумів, не бачив рідної хати, плуга, повітка й своїх людей". І далі: "У тямку сього чоловіка цілі чотири зими вбивали якихсь 200-300 чужих слів, його уява, що кишіла вже образами, широко розвинувшись під впливом природних обставин виховання сільської дитини, спинається в своїм розвою" [23, с.231].

Єдиний вихід із такого положення – це перехід на навчання в школі рідною мовою, про що вже говорилося раніше. Але такий перехід в умовах Російської імперії був неможливий. Що ж можна зробити в такому випадку? Вихід знайшло земство: воно заснувало книгарні, що мали свої магазини на кошти земства. В цих магазинах, говориться в нотатках, "багато купують такі книжки, як дрібні оповідання Грінченка, "Батьків гріх" Білоусенка, дві книжки Чикаленка, "Батьки" Глібова, з великих: "Твори Кропивницького", "Драми та комедії" Карпенка-Карого. Я був свідком такого випадку, – пише дід, – один селянин взяв за раз аж 40 примірників Глібова та з десяток і "Батьків гріх" [23, с.231].

Юхим Арсенійович робить такий висновок: селяни люблять українську книгу, чекають на неї: "Брежня те, що народ не розуміє своєї мови, коли нею друкуються книжки, – пише він. – Скільки раз я чув, як дівора розповідала на пам'ять казки: "Бідний вовк" Грінченка, "Верба та зірка", оповідання "Не в добрий час" або поему "Марко Проклятий" Стороженка" [23, с.231].

Цікаво, а сьогодні можна де не будь придбати "Бідний вовк" або "Вербу та зірку"? Якщо говорити про Запоріжжя (та і не тільки!), то "Я, – як казав мій вузівський викладач, доктор філософії А.Б. Коган – дуже сумніваюся". Вочевидь, до цього часу немає державної політики в області книгодрукування, що направлена на розповсюдження літератури українською мовою, а якщо і є така політика, то вона нікуди не годна і її треба відновлювати. Ось чому усі книжкові полиці, розташовані в переходах міста буквально завалені детективами таких російських авторів як Акунін, Мариніна, Донцова, Сорокін та ін. Якщо б віце-прем'єр з гуманітарних питань так вболівав за долю української культури, як мій дід, то такого б становища в цьому питанні, як сьогодні, не було б.

Мій дід був великим шанувальником української літератури, знав її і багато робив для її розповсюдження. Під час свого відрядження до Олександрівського повіту він роздав селянам близько 500 книжок українською мовою. "За мной ганялись селяни, почувши, що я даю книжки" [23, с.231]. А за ким сьогодні ганятися?

Подорож південноукраїнським степом. Читаючи сторінки нотаток діда, я згадав слова мною досить шанованого О.І. Герцена із його роману "Хто винен?": "Де б не глянула людина і коли б не глянула на природу, на життя з розкритою душею, прямо, без користі, – вони дадуть безодню насолоди"

– Це правда. Можна любоватися усім на світі, якщо тільки того хочеш" [5, с.161].

Мій дід закінчував свою роботу в експедиції, їхав разом із своїм супутником, товаришем по службі, росіянином за національністю в одне із сіл повіту. "Чудові сонячні дні жовтня відмінилися негодами падолиста. Небо замазалось, як кажуть у нас, хмарами й немилосердно мрячило, осінній пронизуватий вітер зривав останнє листя білих акацій... Настрій досить кепський..." [23, с.232].

Супутник мій, знаходився у такому стані, бурмотів собі під носа: "І смикнув біс Гоголя вигукнути: "Біс вас побери, степи, які ви гарні!" [23, с.232].

"Ну що ви бачите перед собою?" – запитав він діда. Той відповів: "Он бачу дві могили вкупі, а он ... одна та висо...о...ка!.. Бачу небо, землю..." [23, с.232-233]. Коротше, прямо за Герценом: "Усім на світі можна милуватися, якщо тільки захочеш". Юхим Арсенійович цього хотів, а його супутник не хотів, та і вочевидь, не вмів. Дід дуже любив природу і розумів її. Південноукраїнські степи, так тісно пов'язані з історією свого народу, були для нього святыми...

Для нас, запоріжців, питання про природу і відношенні до неї має особливе значення. Адже у нас – острів Хортиця, ця перлина України, Дніпро, плавні, правда, вже майже зниклі під водою, фактично померлий відомий дуб... тисячу разів правий мій дід, коли говорив, що можна дивитися та нічого не побачити, як той його супутник, товариш по експедиції. Коли художника питають, чому він той чи інший предмет зобразив таким чином, він відповідає, що він його таким бачить або тому, що він його таким побачив.

І ще, вже давно помічено, що ті люди, які люблять природу, дерева, траву, птахів, часто бувають, як то кажуть "на природі", душевно багатші. Їхня душа і багатша і тонша. Вони скоріше і частіше відгукується на усі нюанси людських почуттів.

Місця південної України дійсно були чудовими, названі в Петербурзі "Новоросією". Не дарма в часи Катерини II тут планували збудувати третю столицю Російської імперії і на цю роль готувався Катеринослав [28, с.13]. Н. Полонська-Василенко писала з цього приводу: "Штучна назва "Новоросія" поширилася на всю Україну, і цю аберрацію – ніби країна "Запорізьких Вольностей" є Росією, а не Україною – твердо засвоїли і сучасники, і нащадки, і адміністрація, і історики..." [28, с.14].

Опис побуту жителів села Жеребець. Свого роду штаб-квартирою експедиції діда було село Жеребець, "прозване, – як він пише, – статистиками під враженням трансваальської війни "Преторією"; навкруг його, як справжньої Преторії, порозкидані менші села, слобідки, колонії, хутори й окремі ферми, де жили наші Бури". Село клекотало, як Йоганнесбург в часи нападу Джексона..." [23, с.233].

(Як видно мій дід ретельно слідкував за тим, що робилося в світі, якщо в таких деталях добре знав географічні назви, пов'язані із англо-бурською війною).

Що із себе представляло село Жеребець на той час? Навожу довідку із одного документу нашого обласного державного архіву: "Село Жеребець. До 1891 р. було 3 спільних переділи. В 1891р. перейшли до подвірноспадщинного володіння, при чому на душу було дано по 5 десятин і подвірними власниками вважалися тільки ті особи чоловічої статі, які були занесені до переліків, складених в 1870р., коли в перше зайшла мова про перехід до подвірного володіння. Чоловіче населення, що народилося пізніше 70 року, не мало права на подвірний наділ і отримало лише по 1 десятині на душу. В 1897р. кількість подвірних ділянок збільшилася на 47, так як у цей час з'явилися володарі, що мали право на подвірний наділ ще в 1891р., але з різних причин були тоді відсутні, володіння душами в 97р. було заново переділено між усіма чоловічими душами, що були наявні та народилися після 1870р., яких у цьому (1902р. – Б.П.) році виявилось 2605 душ і на душу прийшлося по 15х120 саж. дес. землі" [11, с.267]. Таке було положення з земельними володіннями у цьому селі.

Як тут жили? "Осередок села, – говориться в нотатках, – неподалеку базар, навкруги крамниці, пиварні й інші такі добродійні інституції, де завше снує народ" [23, с.233].

Окрім перелічених інституцій, також була і така, на вивісці якої було написано: "Чайная и народная читальня". І це все в одому будинку: в одній кімнаті – чайна, в іншій розміщувалась читальня. Із однієї доносилися голоси: – "Моя кума каже, що не вмє чаю пити з бубликами", із іншої – "я тільки кажу, що краще горілку пити з бубликами, ніж чай!" [23, с.233]. І пили більше горілку, ніж чай. Автор нотаток з цього приводу пише наступне: "Така інституція, як чайня, цілком не відповідала вдачі нашого народу. Наша інтелігенція її від великорусів, де вона виплидалась із "заїзного двора" і потім узята під охорону уряду". І далі: "Українець чаю не п'є, бо не розуміє в йому смаку..." [23, с.234].

На стільки ж негативно віднісся дід і до читальні. На його питання, чи відвідують читальню, володар відповів: "Де вам?! Хто там читатиме! У ряди забіжить парубка подивитись малюнки, а більш задля того, щоб украсти паперу на цигарку. Батьושка дізналися про це та казали, щоб я їх сюди не пускав" [23, с.234]. Треба, вважав Юхим Арсенійович, "Заводити просвітні інституції цілком відповідні вдачі, смакові і ступеневі розвитку наших селян; тоді тільки наша робота буде корисна задля народу" [23, с.234], із чим не можна, звичайно, не погодитись.

Такий є деякий коментар нотаток Юхима Павловського в контексті його і нашого часу.

Джерела та література

1. Бачан О. Про духовно-цивілізаційні та геополітичні основи України // Сучасність. – 2005. – №4.
2. Беліцер Н. Концепція державної етнополітики України: нові підходи // Форум націй. – 2005. – №3.
3. Бойко А.В. Заселення Південної України (60-90-ті роки XX ст.) // Південна Україна XVIII-XIX століття. Записки науково-дослідницької лабораторії історії Південної України ЗДУ. – Запоріжжя, 1996. – Вип. I.
4. У 1899-1902 гг., йшла війна Великобританії проти південноафриканських республік – Трансваалі і Оранжевої Республіки. (Советская историческая энциклопедия. Т.1. – М., 1961. – С.523).
5. Герцен А.И. Кто виноват? // Герцен А.И. Соч. в 4-х т. – Т.4. – М., 1988.
6. Грабовський В. Сумління інтелігента (Фрагменти мозаїки) // Сучасність. – 2005. – №5.
7. Грабовський С. Так, революція // Сучасність. – 2005. – №3.
8. Дорошенко Д.І. Нарис історії України. – Львів, 1991.
9. Захарова І.В. Про використання народної школи у справі розповсюдження сільськогосподарської та професійно-технічної освіти в Україні (початок XX ст.) // Наукові праці Миколаївської філії Національного університету "Києво-Могилянська академія". Т.8. – Миколаїв, 2000.
10. Капелюшний Л. Формат надії // Сучасність. – 2005. – №4.
11. Карагодін А.И. История запорожского края: 1770-1917 (документы и материалы). – Запорожье, 2002.
12. Ковтушенко С., Едлина Е. Нас всех пересчитали! Плакать или радоваться? // Столичные новости. – 2003. – №7.
13. Ковтушенко С. "Персонал" – "Майн Кампф" украинского фюрера // Столичные новости. – 2005. – №8.
14. Кримський С. Дім – Поле – Храм // Сучасність. – 2005. – №3.
15. Лозунько С. Минюст узаконил антисемитизм в Украине? // 2000. – 2005. – 22 апреля.
16. Малинкович В. О правых гарантиях двуязычия // 2000. – 2005. – 27 мая.
17. Наливайко Д. Оцінка Заходу – рецепція України в Західній Європі XI-XVIII ст. – К., 1998.
18. Новый словарь украинської мови в 4-х томах. Т.3. – К., 1998.
19. Новый словарь украинської мови в 4-х томах. Т.4. – К., 1998.
20. Орлянский С. История евреев Запорожья. Книга первая. – Харьков – Запорожье, 1997.
21. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897г. XIII. Екатеринославская губерния. – М., 1904.
22. Ю. Павловський з 1911 р. знову повернувся в Катеринослав, де зразу ж став активним діячем "Просвіти" і близьким товаришем майбутнього відомого історика Д. Дорошенка (Чабан М. Павловський Ю.А. // Діячі Січеславської "Просвіти" (1905-1921). Бібліографічний словник. – Дніпропетровськ, 2002).
23. Павловський Юхим. Спостереження та враження земського статистика // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя, 2004. – Вип. XVIII.
24. Ми "помаранчеву революцію" назвали так званою по причині такої, тому що з наукової точки зору вона не була такою. Справжні революції, як правило, супроводжуються зміною соціально-економічного ладу, чого, зрозуміло, в Україні не відбулося. Просто на місце однієї політичної сили прийшла інша. (Див.: Каспрук В. Україна: на шляху до "революції розвитку" // Сучасність. – 2005. – №4).
25. Присяжнюк Ю.П. "Малоросійський традиціоналізм" другої половини XIX – початку XX ст.: анархізм епохи чи імператив селянського "серця"? // Наукові праці. Миколаївська філія НУ "Києво-Могилянської академії". – Миколаїв, 2001. – Вип. 10.
26. Про кількість та склад населення Запорізької області за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 року // Запорізька Січ. – 2005. – 25 січня.
27. Трахтенберг И. Позорный рецидив средневековья // 2000. – 2005. – 8 июля.
28. Турченко Ф., Турченко Г. Південна Україна: модернізація, світова війна, революція (кінець XIX ст. – 1921 р.). Історичні нариси. – К., 2003.
29. Чабан М. Невтомний просвітянин // Літературне Придніпров'я. – 2002. – Квітень.
30. Чабан М. Павловський Ю.А. // Діячі Січеславської "Просвіти" (1905-1921). Бібліографічний словник. – Дніпропетровськ, 2002.
31. Чабан М. Нотатки земського статистика // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя, 2004. – Вип. XVIII.
32. Державний архів Запорізької області. – Ф. 24. – Оп. 1. – Спр. 191.

Павловський Б. С. Ефим Павловський: его и наше время (по следам заметок "Наблюдения и впечатления земского статистика")

В своих заметках Ефим Павловский рассмотрел проблемы межнациональных отношений столетней давности, земельных владений, школы и школьного образования в Российской империи для украинцев. Охарактеризованные условия жизни, уровень и характер образования, этнический состав населения, национальный вопрос важны для сравнения с состоянием этих проблем в условиях современной Украины. В статье рассматривается позиция интеллигенции при условии отсутствующей государственной этнополитики по отношению к национальным меньшинствам.

Ключевые слова: Ефим Павловский, воспоминания, интеллигенция, этнополитика, национальные меньшинства

Pavlovskiy B.S. Yuhym Pavlovskiy: his and our times (following Pavlovskiy's notes "Supervision of and impression of statistian")

In his notes Yuhym Pavlovskiy touched upon the international relations of centenary remoteness, landed properties, school and school education for Ukrainians in Russian Empire. The description of living conditions, level and character of education, ethnical compositions of the population, national question is very important for comparison with the same problems in modern Ukraine. The article explores the position of intelligentsia under the conditions of lack of proper state politics towards national minorities.

Keywords: Yuhym Pavlovskiy, memoirs, intelligency, ethnopolitics, national minorities